वामदेवो गौतमः। अग्निः, सूर्यो वाऽऽपो वा गावो वा घृतस्तुतिर्वा। त्रिष्टुप्, ११ जगती

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानट्।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः॥ ४.०५८.०१

समुद्रात्- हृदयसमुद्रात्। समुद्रे हृदीत्यादिश्रुतिभ्यः समुद्रो हृदयं श्रुतौ। मधुमान् ऊर्मिः- मधुरभावनामयतरङ्गः। उदारत्- उद्गच्छति। अंशुना- स्वतेजसा। अमृतत्त्वम्। समानट्- सम्यक् व्याप्नोति। घृतस्य- परस्य ज्योतिषः। गुह्यम्- रहस्यः। नाम- मन्त्रः। यत्- यः। अस्ति- भवति। स एव। देवानाम्- देवतानाम्। जिह्वा- वाक्। प्रशंसार्ह इति भावः। अथवा दैवैरास्वादनीय इति भावः। अमृतस्य- अमृतत्त्वस्य। नाभिः- बन्धको भवति॥१॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः।
उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर एतत्॥ ४.०५८.०२

वयम्। घृतस्य- परस्य ज्योतिषः। नाम- मन्त्रम्। प्र- प्रकर्षेण। ब्रवाम- वदामः। अस्मिन्- एतस्मिन्। यज्ञे- दाने। देवपूजायाम्। सङ्गतिकरणे। नमोभिः- नमस्कारपूर्वं मन्त्रम्। धारयाम। ब्रह्मा-बृहस्पतिर्हिरण्यगर्भो वा। शस्यमानम्- स्तूयमानम्। शृणवत्- शृणुयात्। चतुःशृङ्गः- शृङ्गचतुष्टयसम्पन्नः। शृङ्गाणि दिशः। गौरः- रोचमानः सूर्यः। अवमीत्- तं मन्त्रमुद्गिरति। साधकस्य हृदि प्रेरयतीति भावः॥२॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश॥ ४.०५८.०३

चत्वारि। शृङ्गा- शृङ्गाणि। तानि दिश एव। अस्य- एतस्य। पादाः। त्रयः। अन्नप्राणमनोमयकोशसंक्रमणशीलाः। द्वे। शीर्षे- शिरसी। अहश्च रात्रिश्च द्वे शीर्षे। सप्त।

हस्तासः- पाणयः। सप्तहस्ताः सप्तरश्मय एव। त्रिधा बद्धः- भूर्भुवःसुवर्लोकैर्बद्धः। वृषभः- वर्षकः। रोरवीति- गर्जति। मन्त्रानुद्गिरति। साधकस्य हृदि मन्त्रान् प्रेरयति। महः- महान्। देवः- द्योतकः। मर्त्यान्- मनुष्यान्। आ विवेश- प्रविवेश। आध्यात्मिके तु सूर्य आत्मेति कारणादत्र प्रवेशश्रुतिः ॥३॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन्।
इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः॥ ४.०५८.०४

देवासः- सद्भावनामयद्योतनशक्तयः। पणिभिः- लोभभावनैः। गुह्यमानम्- जडोन्मुखभावने गिरौ मेघे वा बद्धम्। घृतम्- ज्ञानाख्यं ज्योतिः। त्रिधा। गवि- आत्मसूर्यस्य चिद्रश्मौ। हितम्- निहितम्। अन्वविन्दन्- ज्ञातवन्तो लेभिरे च। तासु द्योतनशक्तिषु। इन्द्रः- विषयवासनानामिन्द्रियाणामीशनाधिदेवता। एकम्- ज्ञानस्य त्रिप्रणालीष्वेकम्। जजान- ससर्ज। सूर्यः- आत्मसूर्यः। एकम्। जजान। वेनात्- अग्नेः सर्वभूतहितक्रतोः। एकम्। स्वधया- आत्मधारणया। निष्टतक्षुः- ससृजुः ॥४॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे।
घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम्॥ ४.०५८.०५

हृद्यात् समुद्रात्- हृदयार्णवात्। एताः- आपो मूलशक्तिधाराः। शतव्रजाः- अनन्तप्रणाल्यः। अर्षन्ति- सरन्ति। रिपुणा- शत्रुणा पणिना लोभभावनया। नावचक्षे- न दृष्टा न बद्धा इति भावः। घृतस्य- परस्य ज्योतिषः। धाराः। अभि चाकशीमि- अभित आभिमुख्येन वा पश्यामि। आसाम्- मूलशक्तिधाराणां मध्ये। हिरण्ययो वेतसः- अध्यात्मज्योतिर्विराजते। तत् पश्यामि ॥५॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः।
एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः॥ ४.०५८.०६

सरितः- घृताख्यात्मज्योतिर्युक्तमूलशक्तिधाराः। धेनाः- श्रुतिवाचः। न- इव। सम्यक्। स्रवन्ति। अन्तर्हृदा- चिदुन्मुखभावनया। मनसा- चित्तेन। पूयमानाः- शोधिताः सरन्ति। घृतस्य- आत्मज्योतिषः। ऊर्मयः- तरङ्गाः। एते- इमे। अर्षन्ति- सरन्ति। क्षिपणोः- जिघांसोः। ईषमाणाः- पलायमानाः। मृगा इव। ता वृत्राख्यावरणान्निसरन्त्यः स्रवन्ति ॥६॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः।
घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः॥ ४.०५८.०७

सिन्धोः- नद्याः। शूघनासः- आशुगन्त्र्य आपः। न- इव। वातप्रमियः- वायुवेगाः। यह्वाः- महत्यः। घृतस्य धाराः- घृताख्यज्ञानप्रकाशधाराः। अरुषः- रोचमानः। वाजी- अश्वः। न- इव। काष्ठाः- आवारकाणि। भिन्दन्। पिन्वमानः- वृद्धमुदकमिव। पतयन्ति- सरन्ति ॥७॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्य१ः स्मयमानासो अग्निम्।
घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ ४.०५८.०८

समनेव- सहृदयाः। कल्याण्यः- मङ्गळाः। स्मयमानासः- स्मितमुख्यः। योषाः- योषित इव। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुं पावकं प्रति। अभि प्रवन्त- अभिनमयन्ति। समिधः- सम्यगुद्दीपिताः। घृतस्य धाराः- ज्ञानप्रकाशधाराः। नसन्त- व्याप्नुवन्ति। जातवेदाः- जातप्रज्ञोग्निः सर्वभूतहितक्रतुः। ताः- ज्ञानप्रकाशधाराः। हर्यति- कामयते ॥८॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अञ्ज्यञ्जाना अभि चाकशीमि।
यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते॥ ४.०५८.०९

कन्या इव। वहतुं एतवै - विवाहार्थं गन्तुम्। अञ्जि अञ्जानाः- तेजः प्रकटयन्त्यो गच्छन्ति। तथा सरन्तीर्घृतधाराः। अभि चाकशीमि- अभिपश्यामि। यत्र। सोमः- रसः। सूयते- निष्पन्नो भवति। यत्र। यज्ञः। तत्- तत् स्थानम्। घृतस्य धाराः- ज्ञानप्रकाशधाराः। अभि पवन्ति- अभिसरन्ति ॥९॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते॥ ४.०५८.१०

सुष्टुतिम्- शोभनमन्त्रम्। गव्यमाजिम्- चिद्रश्मिसमूहम्। अभ्यर्षत- अभिगमयत। अस्मासु। भद्रा- कल्याणीः। द्रविणानि- सम्पदः। धत्त- धारयत। इमम्- एतम्। नः- अस्माकम्। यज्ञम्- दानं पूजां सङ्गतिकरणम्। देवता- देवताः प्रति। नयत। मधुमत्- मधुराः। घृतस्य धाराः- ज्योतिर्धाराः। पवन्ते- सरन्ति ॥१० ॥

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्य१न्तरायुषि।

अपामनीके समिथे य आभृतस्तमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम्॥ ४.०५८.११

ते- तव। धामन्- धामनि। विश्वम्- सर्वम्। भुवनम्- जगत्। अधि श्रितम्- स्थापितम्। अन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि- प्राणाधारे अन्तर्हृदयसमुद्रे। अपामनीके- मूलशक्तिधारासङ्गे। समिथे- वृत्रैर्जनिते युद्धे। यः। आभृतः- धृतः। तम्। ते- तव। मधुमन्तम्- मधुरम्। ऊर्मिं- तरङ्गम्। अश्याम- अनुभवेम ॥११ ॥